

Г 2005

780 кы

П. П. Ершов
Г. Зелинский

СҮЗІГЕ СҰЛУ

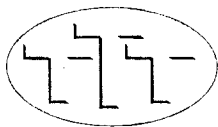
ҚАЗАҚ. ДАЛА.

П. П. Ершов

СҮЗГЕ СҰЛУ

(тарихи дастан)

Г. Зелинский

ҚАЗАҚ * ДАЛА

(поэмалар)

“АУДАРМА” БАСПАСЫ
АСТАНА – 2004

ББК 84 7-5+84 Пол 7-5
Е 80

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ
БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Петр Павлович Ершов.

Е 80 Сүзге сұлу. *Тарихи дастан. Ауд. Қ.Ахметов.*

Густав Зелинский.

Қазақ. *Ауд. Ә.Ахметов. Дала. Ауд. Т.Жароков. Поэмалар.*

Астана: Аударма, 2004.— 152 бет.

ISBN 9965-18-096-2

Бұл кітапқа орыстың көрнекті ақыны Петр Павлович Ершовтың “Сүзге сұлу” атты тарихи дастаны мен поляк ақыны Густав Зелинскийдің “Қазақ”, “Дала” атты поэмалары енгізілген. Бұлар танымдық маңызы зор туындылар.

Е $\frac{4701000000 - 108}{00(05) - 04}$

ББК 84 7-5+84 Пол 7-5

К/К

55440

© Қазақша аудармасы,
«Аударма» баспасы, 2004

© Қазақстан кітап графиктері-
суретшілерінің қоғамдық бірлес-

ISBN 9965-18-096-2

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЯТТЫҚ АКАДЕМИЯЛЫҚ КІТАПХАНАСЫ

Петр Павлович Ершов

СУЗГЕ БУЖУ

(тарихи дастан)

БАСПАДАН

“Сүзге сұлу” дастанын орыстың көрнекті ақыны, атақты “Конек-горбуноктың” (“Құныс құнан”) авторы Петр Павлович Ершов (1815-1869) тура 21 жасында жазған.

Сібір аңыздарында бірде Сыр бойының, бірде Есіл жағасының қызы болып айтылатын Сүзге — Көшім ханның екінші әйелі.

П.Ершовтың бұл шығармасы XIX ғасырдың алғашқы жартысында А.С.Пушкин негізін қалаған, Санкт-Петербургте шығып тұрған “Современник” журналында 1836 жылы тұңғыш рет жарияланған.

Тобылдық (Тобольск) мұғалім Е.Молеровский жазған “Сүзге” атты пьеса 1889 жылы жергілікті театрдың сахнасында қойылған. Бұл шығарма театрдың репертуарынан ұзақ жылдар бойы түспей келген.

Сондай-ақ сібірлік сазгер И.Корниловтың 1896 жылы жазған “Сүзге” операсын да көрермендер аса жылы қабылдаған.

Халқының қамын жеген даңқты апамыздың Ермакқа қарсы күресте көрсеткен шексіз ерлігіне осы шығармалар арқылы мәңгі өлмес ескерткіш орнатылғандай еді. Алайда Сүзге ханымның данышпандығы дәріптеліп, ерлігі жырланған дастан да, соның негізінде жазылған басқа шығармалар да кешегі Кеңес дәуірі тұсында саясатқа сәйкес келмейтін, ұстанған идеологияға қайшы туындылар ретінде санаттан шығып, бірте-бірте ауызға алынбай қалған болатын.

Ақын Қуаныш Ахметов халқымыздың аяулы қызына өлмес ескерткіш орнатып кеткен П.П.Ершовтың тарих үшін аса маңызды еңбегін Омбы қаласындағы Ф.М.Достоевский мұражайынан іздеп тауып, қазақ тіліне аударып шықты. Сүзге ханымның ерлігі жайлы бұл дастан қазақ оқырмандарының назарына тұңғыш рет ұсынылып отыр.

СҮЗГЕ СҰЛУ

(Сібірді жаулап алу кезеңінен қалған аңыз)

КӨШІМ ХАН

Шет-шегін ешкім білмейді,
Обь, Ертіс, Тобыл, Вагайды...
Хан Көшім жеке билейді
Сібірде барлық маңайды.

Сібірдің байтақ аумағы,
Орал мен Алтай таулары,
Көшімсіз мұнда күн батпай,
Көшімсіз атпас таңдары.
Көшімнен шыққан жарлықтың
Ерекше болды салмағы.
Искерге салық төлемей
Бірде-бір ұлыс қалмады.

Көшімде әскер мол тағы,
Байлықтың хандық шалқары.
Жасалған асыл тастардан
Санап көр жүзік, алқаны.
Есеп жоқ алтын, күмісте,
Қос оған жанат, торқаны.

Сарайдың іші салтанат,
Күмістен құйған мол табақ.

Ожаулар алтын өрнекті
Жайылған кілем-шартарап.
Төсектер мамық, қисайсаң —
Кететін лезде қан тарап.

Көшімнің екі әйелі,
Бірі — күн, бірі — ай еді.
Аққу төс, текті арулар
Аузынан түскен мөйегі.
Сүйетін перизаттарды
Хан Көшім қалмай бөйегі.

Жұлдыздай жайнап жанатын,
Бірінің көзі — қара түн.
Бірінің көзі — көк аспан,
Көрген жан естен танатын.
Малынып үлде-бұлдеге
Тотыдай қақса қанатын,
Аймалап ару жандарды
Көшім хан ләззат табатын.

ҮШ ТІЛЕК

Тасса да бақтың арнасы,
Біткен бе ханның шаруасы?!
Бір күні Көшім бар істен
Тыныстап қана болмашы
Отырған. Жайлап есігін
Қаракөз Сүзге қалды ашып.

— Хан ием, менің жарымсың,
Өзінсің жалғыз өміршім.
Айтатын тілектерім бар,

Алатын болсаң қабыл шын, —
Деп сөзін Сүзге бастады,
Көзімен арбап тастады...

Төгілді бір нұр дірілдеп,
Сібірдің ханы күлімдеп,
Сұлуды асқан ай қабақ,
Құшақтап, сүйіп, аймалап,
Дүниені басқа көрмеді,
— Не тілек, айта бер, — деді.

— Өміршім — өлем асқары! —
Деп сөзін Сүзге бастады:
— Хандығың ғажап тамаша.
Қоныс көп салған жаңаша,
Салтанат — сөнін асырған
Бірімен-бірі таласа.
Айрықша маған ұнайды,
Бір қоныс жатқан оңаша.

Алқапта тұрған алшақтау,
Қос қапталынан қоршап тау,
Қалған жағы ашық сол қоныс,
Қырқадан аққан жерге еңіс
Сарқырап бұлақ тынбайды.
Етекте, жерде қол созым
Адуын Ертіс шулайды.

Келсе егер шаруа орайы,
Маздайтын сезім алауы,
Мекенге осы ыңғайлы
Салынса... ханның сарайы.

Хан ием, ойлан бұл жайды,
Пендеңнің осы қалауы.

— Қабыл, — деді хан тілегің,
Сүзге айтты: — Ием, тірегім,
Өтінішім бар тағы да,
Сібірдің айлы кешінде,
Ертістің байтақ төсінде
Жүзетін еркін ырғалып,
Мен үшін жасат бір қайық.

Мұны да Көшім құп етті.
Сүзге айтты соңғы тілекті:
— Ләззатқа жанды батырып,
Жүрейін таңды атырып,
Өр апта сайын екі рет
Жаныма қонып кетіңіз,
Пендеңе рағым етіңіз.

— Жарайды, — деді хан бұған, —
Сарайды айтқан салдырам,
Желкенді қайық алдырам,
Өр апта сайын екі рет
Сағыныш шөлін қандырам,
Жаныңды нұрға малдырам...

СҮЗГІН

Арада уақыт өткенде,
Белгілі мерзім жеткенде,
Ханымға сарай салынды,
Таңдаған Сүзге көк белде.

Көз жауын алар келбетті,
Әспеттеп салған өрнекті,
Таппассың мұндай орданы
Шарласаң тегіс жер-көкті.

Үйеңкі, қайың, шыршалар...
Ыстықта күннен тұмшалар.
Гүл бақтың бойын қуалай
Төгіліп тұрар нұр, самал.

Жайлы орын болды жанға шын.
Жағалап өзен арнасын,
Жүреді жасақ күзетіп,
Көшімнің көркем ордасын.

Бізге шын, сізге ертегі,
Қоныстың осы көркемі.
Жасауылдардың қылышы
Сыңғырлап бір күй шертеді.
Он адам қатар ескенде,
Керіліп аппақ желкені,
Жүзеді қайық екпіндеп,
Тілгілеп Ертіс — еркені.

Қыс өтіп, жайлап жаз келер,
Қалықтап аққу, қаз келер.
Кілемдей жайнап атырап,
Құлпырып аймақ өзгерер.
Жапырақ жайып тал, шілік...
Түрленер түгел боз кемер.
Бұлқыntyп бұла бұлақты,
Жүректе жағып шырақты,
Табиғат алар тез бедел.

Астында мынау көк аспан,
Ажары аймен таласқан,
Қаракөз ханым салдырған
Сүзгіннен мекен жоқ асқан.

Түс ауа аптап басылар,
Самалдың лебі шашырар.
Орданың өсем қақпасы
Кереге көзді ашылар.
Салтанат толы сарайдан
Маңайға сәуле шашылар.
Шығады ханым ордадан
Қадамын кербез басып өр.
Далада тосқан қыздарға
Асықпай келіп қосылар.
Кәнизак қыздар хауызға
Құруға шатыр асығар.
Сүзгенің құлын денесін
Ақ торғын шатыр жасырар...

Қасында құрбы-қатары,
Шомылып ханым жатады.
Күлкі мен судың сыңғыры
Думанға бөлеп жотаны,
Бір жасап қалған Сүзгенің
Рахатқа жаны батады.

Күн нұры көктен себелеп,
Гүлдерге қонған көбелек.
Осында дүние жұмағы,
Қасыңда барлық керемет.

Көлеңке кетті ұзарып,
Ханымның жүзі қызарып,

Алмадай беті албырап,
Денесі балғын балбырап,
Хауыздан шықты, көңілі —
Жараған бейне арғымақ.

Асықпай бөрі киінді,
Тігілген шатыр жиылды,
Күтуші қыздар ханыммен
Шыршаға оқшау бұрылды.

Аймалап самал жел бетті.
Көңілді сезім тербетті.
Арулар ағаш астына
Кілемді жайды өрнекті.
Күтуші қыздар қасында,
Сүзге оған бірден төрлетті.

Сызылтып ғажап өнді қыз,
Ортаға келді бал қымыз,
Құйылған алтын кесеге
Сусыннан жұтып жанды жүз...

Көздері жайнап нұрланып,
Күтуші қыздар зыр қағып,
Опалап бірі самайды,
Біреуі шашын тарайды.
Жайылып жанның желегі.
Рахатты ханым көреді.
Өрнектеп маржан шашпаумен
Біреуі шашын өреді.

Жұлдыздай жайнап жанары,
Дірілдеп екі анары,

Орнынан тұрған Сүзгені
Желпиді Сібір самалы.
Күтуші қыздар қолтықтап,
Ордаға ханым барады.
Үлпілдеп тұрған ақ мамық
Төсегін қыздар салады.

Төсекке ханым жайғасты,
Кеңілін түрлі ой басты.
Жүрегін тербеп құс өні,
Қиялы көкке ұшады.
Ендігі жетпей тұрғаны —
Көшімнің оттай құшағы...

ҚАУЕСЕТТЕР

Пердесі түннің керілді,
Ұйқыға ханым берілді.
Сүзгенің аяқ жағында
Жыбырлатқан сәл ерінді
Күтуші қыздар аузынан
Өңгіме түрлі төгілді.
Қауесет жібі өрілді.

Елемей түнді қараңғы,
Есепке алмай адамды,
Бір ақ ит мекен етіпті
Мүйісте ашық алаңды.

Бір қара қасқыр келіпті,
Оны да халық көріпті.
Айқасып олар қалыпты,
Ақ итті қасқыр жарыпты.

Көңілің тағат табар ма?
Ит қаны тамған алаңға
Ақ қайың қаптап өсіпті,
Жориды ел мұны жаманға...

Болып тұр небір сұмдықтар,
Шығыстан келген бір бұлт бар.
Үстінде қамал, күмбез кіл,
Көрінер түсте бір мезгіл.
Бір дауыл соғып Оралдан,
Түк қалдырмай сол қамалдан
Қиратып кеткен. Және де
Ұйқыға халық оранған
Мезгілде Искер жақтағы
Белгілі ескі заманнан
Орнаған зират алаңнан
Жарқылдап қылыш, жан-жаққа
Жат тілде дауыс таралған...
Күтіп тұр қандай сор алдан.

Дақпыртты осы есіткен
Шықпайды ел күнде мешіттен.
Сезіп тұр жүрек сұмдықты,
Болмаса... пәле бір мықты,
Неге жұрт сонша дүрлікті?..

ЖАУШЫ

Төгілген таңның арайы,
Сүзгенің алтын сарайы.
Жасауылбасы келіп тұр,
Ағарған тегіс самайы.

Басыпты оның өңін мұң,
Қажыған әбден секілді.
Күтуші қыздан ханымның
Тез қабылдауын өтінді.

Ай жүзін самал жел өпкен
Көлегейлеп сөл желекпен
Сүзгеде тағат қалмады
Келген соң жаушы кенеттен.
Жүрегі тулап, дүрсілдеп,
Күтуші қызды жұмсады,
Жасауылбасы кірсін деп.

Қарт сарбаз кірді, иілді,
Бастады сөзін түйінді:
— Хабар бар, ханым, тым жайсыз,
Бір Алла өзі сақтасын.
Қақпаға ханның жаушысы
Тіреді жаңа ат басын.

Оралтау жақтан, батыстан,
Ентелеп бір жау кіріпті.
Қаруы кілең от ұшқан,
Салуда елге бүлікті.
Сібірде барлық бағытқа,
Ескертіп бүкіл халыққа
Хан Көшім жаушы шаптырды.
Душпаннан қауіп төнгесін,
Жинамастай жау мәңгі есін,
Жұмылындар деп жорыққа.

Сізге де, ханым, жеткіздім
Көшімнің берген жарлығын.

Ескертіпті уақыт тарлығын,
 Қор қамдап азық-түліктен,
 Бекітсін депті қақпаны,
 Жинақтап күштің барлығын.

—Қай маңда дұшпан ор қазған?—
 Сұрады Сүзге сарбаздан.

— Шірене тартқан садақтың
 Бір сағат ұшса жебесі,
 Жайғасқан дұшпан алаптың
 Көрінер еді төбесі...

Жасауылбасы қарт сарба.
 Сүзгеден алды жарлықты.
 Дұшпанға қарсы шараны
 Қолдану үшін бар мықты.
 Жинаймын деді жасақты
 Қорғауға қала-хандықты.

БЕКІНІС

Күн қайда жүрер ырғалып,
 Шетінен бөрі зыр қағып,
 Ертемен тұрып, кеш жатып,
 Кірісті жедел жұмысқа,
 Бөрене қиып, тас уатып,
 Сайланып шыққан жүз ұста.

Қорғаныс ісі түр қызып,
 Ор қазып, қорған тұрғызып,
 Арада өтті қос апта.
 Қоршалып тегіс маңайы,
 Бекініс болды жасаққа
 Сүзгенің өсем сарайы.

Көк толқын жатқан ентелеп,
 Өзенмен дұшпан келсе деп,
 Қорғанып Ертіс жағынан
 Оқ атар тесік қалдырды.
 Дәл сондай тесік тағы да
 Шығыс бетте бар жар-қырлы.

Тұтқиыл дұшпан баса алмас,
 Үстінен көктеп аса алмас,
 Аз күнде тастан өрілген
 Қоршауы биік қорған нық.
 Қарауылшыға көрінген
 Қалаға келер жол барлық.

Шет қалмау үшін хабардан,
 Искерге жұмсап шабарман,
 Ұзақ күн бойы сан рет
 Бағдарлар дұшпан-дүлейді.
 Тек Көшім берген мәлімет...
 Бірінен-бірі үрейлі.

МАХМЕТҚҰЛ

Оқылып ақшам намазы,
 Қараңғы түскен кез еді.
 Сүзгенің бойы тоңазып,
 Бір жамандықты сезеді.
 Өр нәрсе келіп ойына,
 Еңсесін үрей езеді.

Осындай сәтте ай-шай жоқ
 Сарайға кірді бір жігіт.
 Ханымды тіпті байқау жоқ,
 Әйелдер қалды дүрлігіп.

Жігіттің жүзі ызғарлы,
Кек буып, алған шириғып.
— Бауырым, — деген дауысы
Ханымның шықты үздігіп,
Ойда жоқ мұндай қауышу,
Тудырған бойда жүз күдік.

— Құтыңды не зат кетірді,
Айт, тез, — деп Сүзге өтінді.
Жауынгер жауап бермеді.
Сүзге оны тағы тергеді:
— Не болды, айтшы, япырым-ай,
Аман ба, Көшім, ел қайда?
Көпірге келген шақырмай,
Алладан зауал болмай ма?..

Қайғыдан ауыр күрсініп,
Махметқұл жүзі тым сынық,
Семсерін кенет суырып,
Ызамен жерге лақтырды.
— Құрыдық, — деді буынып.
Тік ұстап бойын шақ тұрды.

— Өлігі қалды тау болып,
Қырғызып алдық әскерді.
Қаныпезер дүлей жау келіп,
Ойрандап жатыр Искерді,
Барлығын тастап Хан Көшім
Қашты. Өзің түсін өңгесін...

Сынағандай-ақ төзімді
Үнсіздік біраз созылды.
Сүзгенің қағып жүрегі,

Көзінен моншақ парлады.
Алладан жалғыз тілегі:
Көшімнің аман қалғаны.

ШЕШІМ

Олай да былай адымдап,
Үйде жүр ханым інісі,
Бойында қайғы қалыңдап,
Тарылған өбден тынысы.

Кілемге төрде жайғасқан,
Сүзге отыр үнсіз ой басқан.
Махмет кенет тоқтады.
Апасының кеп қасына.
Жанары — кектің шақпағы,
Тіл қатты баяу ашына:

— Кетуім керек мен бүгін,
Қорғаймын басқан елді мұң.
Жазғанын Алла көрермін,
Ажалым жетсе, өлермін.
Артық па жаным жанынан
Шаһит боп кеткен көп ердің.

Бұл істе терең мәніс бар,
Мен жоқта саған жоқ қауіп,
Соғыса қоймас орыстар
Әйелмен, келіп топтанып.
Орыспен талай қырқысқам,
Ұғынғам оның сырын мен,
Көшімнен көрі бұл дұшпан
Қорқады мендей ініңнен.